

Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика)

В різних виданнях і в різний час військовий люд середньовічної Східної Європи поймається як лицарський прошарок тогочасного суспільства. В першу чергу це відноситься до козацьких часів, коли захисників слов'янського населення називали «січове лицарство», ототожнювали поняття «лицарство» й «товариство», «військо» й «лицарство», «козацтво» й «чернечо-лицарські ордени» і т. ін.¹. До лицарів відносили не лише всю масу озброєного люду, а й конкретних особистостей – П. Сагайдачного, Б.Хмельницького та інших². Іноді проводилась тяглість існування військово-лицарського стану з епохи Київської Русі до пізньосередньовічних часів³.

Слід відзначити, що для розгляду давньоруського періоду цей термін використовується все ж дуже обережно: як «лицарське» характеризується XII ст.; похоронна варта біля померлого князя Володимира Володаревича в Галичі 1153 р. називається «лицарським караулом»; проводяться паралелі між «осіданням на землю» збройного прошарку населення Русі з формуванням лицарського ленного землеволодіння у Західній Європі тощо⁴.

Набагато частіше термін використовується при висвітленні подій більш пізніх часів. І для цього є об'єктивні підстави – адже його використовували самі козацькі зверхники. Так, у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме військо звичайно називалося «Військом Запорозьким», але часто вживались і назви «лицарство запорозьке», «лицарство Війська Запорозького». Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка у листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка гетман, полковники, сотники і все лицарство вашої королівської милості Війська Запорозького»⁵. Окрім того, у 1648 р. Богдан Хмельницький в листі до Владислава IV висловлює запорозьку «вірність підданства нашого вірною лицарською службою». А на початку наступного 1649 р., коли гетьман прийняв від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького, російському монархові обіцялося «послуги наші лицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського». Так сприймали козаків і іноземні володарі. Зокрема, король Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «лицарських прав»⁶.

Можна погодитись з думкою Тараса Чухліба про «...існування моделі “колективного васалітету” українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було переукласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорізьке (як “рицарський люд”) залишалося вільним у виборі протектора»⁷.

Зміст «прав і вольностей» полягав у економічних («майнових») правах козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність; на право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків, а також вдів. Вищевказані умови відносились до реєстрових чи городових козаків. Але сюзерен повинен був виконувати певні зобов'язання і перед запорожцями Нижнього Дніпра: можливість здобування «козацького хліба» у морських та сухопутних походах, заняття ухоронництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з нього чиншу⁸...

Якими ж були основи існування лицарського стану і власне запорожців? На це питання відповів ще Дмитро Яворницький: «...всякому, хто бы он ни был, откуда бы ни пришел в Запорожье, доступ был свободен в Сичь при следующих пяти условиях... По первому обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь был дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, вообще всем, чем угодно, но не крестьянином, и кроме того неженатым человеком. Впрочем, это условие часто обходилось, так как всякий мог назвать себя и вольным, и бессемеиным; за то раз принятый на Сичь, козак должен был вести строго целомудренную жизнь и карался смертной казнью, если вводил в Сичь женщину, не исключая матери и сестры. По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т. е. малороссийскою речью, это условие никогда и никем не нарушалось. По третьему обязательству поступивший в Сичь должен был присягнуть верно, неизменно и до конца своей жизни служить русскому престолу и принести в том присягу в церкви перед престолом Божиим. По четвертому обязательству поступивший в Сичь должен был непременно исповедовать православную веру, признавать ее догматы, соблюдать посты, знать символ веры и молитву Господню; если он был католик или лютеранин, должен был принять православие; если же он был жид или магометанин, должен был креститься торжественно в “греко-российскую веру”. По пятому обязательству поступивший в Сичь должен был сперва присмотреться к порядкам войсковым, изучить приемы сечевого рыцарства и потом уже записываться в число испытанных товарищей, что могло быть не раньше, как по истечении семи лет.

Само собой разумеется, что все эти условия сложились в более позднее время, как это видно, например, из третьего условия, которое

могло явитися тільки с прийняття подданства Росии со стороны запорожского войска. В более раннее время, нужно думать, для поступления в Сичь требования были гораздо проще, если только были какие-нибудь в то время требования»⁹.

Далі дослідник характеризує сам устрій громади низового козацтва: «Эти начала – свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безжонность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных... Взятое в целом составе, запорожское войско делилось на сечевых и зимовых козаков. Первые, собственно, и составляли настоящий цвет казачества...». «Как вход в Сичь, так и выход из нее не был затруднителен. На Запорожье говорят, что они “войско вольное, – кто хочет, приходит по воле, и отходит по воле”». Определенного срока для пребывания в Сичи поступившего в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно. Уходил козак из Сичи, если у него являлось желание служить в каком-либо из украинских городов; уходил козак, когда задумал жениться и обзавестись собственным хозяйством; уходил и тогда, когда ему просто надоела жизнь в Сичи или, как говорили сичевики, когда он «зажирів від козацького хліба». Впрочем, ушедший из Сичи, вновь мог быть принят в нее, если изъявлял на то свое желание, вернувшись назад и хвативши где-нибудь «шиллом патоки» или «узнавши, по чім ківш лиха»¹⁰.

Леонід Залізняк, характеризуючи українське козацтво в цілому, відзначає, що «це своєрідний прояв військово-лицарської культури середньовічної Європи, який своїм корінням сягає своєї давнини. З лицарством Європи козацтво зв'язують: сімейно-родинний принцип організації братства (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний лицарський кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі); інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне відношення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови. Давніми елементами лицарської культури, що сягають корінням у IV–III тис. до н. е. і простежуються також у козаків, є культ меча, коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом, перевертні, характерники-берсеркри та ін.»¹¹.

Не важко прослідкувати, що вищеназвані ознаки «лицарства-козацтва» відносяться до ідеологічної «надбудови» цього історичного явища. А що ж було його основою, «базисом» (говорячи марксистською термінологією), на який і спиралась представники даного угруповання середньовічного люду? Для цього слід звернутись до більш широких історичних порівнянь і, зокрема, використати матеріали із Західної Європи, що відносяться до розглядуваного періоду й піднятої тут проблеми. Адже, як говорить одне арабське прислів'я: «Люди більше схожі на свій час, аніж на свого батька».

Та перед тим, як характеризувати західноєвропейське лицарство, слід нагадати, що середньовічне суспільство Західної Європи було жорстко регламентоване й мало складну ієрархію. Суспільна свідомість ділила весь люд на три групи – ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють. Перші дві за своєю суттю охоплювали панівний соціальний страт – феодалів, як духовних, так і світських. Обидві групи уявляли з себе складні структури, пов'язані зсередини розлогою мережею економічних, політичних, юридичних і персональних відносин, котрі мали свої достатньо специфічні суспільні інтереси. Лицарі входили якраз до розряду «воюючих».

Ми не будемо тут розглядати економічні основи феодалізму – це не тема даної роботи. Мова буде йти про залежність одного індивідуума від іншого в ті часи. Марк Блок у своїй фундаментальній праці «Феодальне суспільство» відзначав, що у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення, або такого, яке мало б повніший і точніше визначений сенс, як «бути людиною іншої людини». Спільне для романських і германських говірок, воно позначало персональну залежність, залежність у собі. При цьому слід пам'ятати, що васальна залежність була формою залежності, притаманної вищим класам, які відрізнялися передусім своїм покликанням до війни та командування.

Таке підпорядкування однієї особи іншій було в першу чергу вигідне державі тих часів. Адже основною складністю, яка поставала перед центральною владою, було дістатися до індивідів, щоб домогтися від них виконання їх обов'язків і накласти на них відповідні санкції, якщо вони їх не бажали виконувати. Звідси виникла ідея застосувати для цілей управління державою мережу стосунків залежності, які вже були так твердо конституційовані: сеньйор на всіх щаблях суспільної ієрархії мусив узяти на себе відповідальність за свою «людину», повинен був домогтися від неї сумлінного виконання її обов'язків.

Віддавання себе під опіку володаря мало кілька варіантів. Один з них був спадковим. Він позначений усіма видами зобов'язань і за своєю природою є досить принизливим – це і було кріпацтво. Інший варіант опіки, який називався васальною залежністю, був чинний юридично, якщо не практично, лише до того дня, коли уривалося життя одного з двох людей, у такий спосіб пов'язаних. Уже самою цією особливістю, що вигідно відрізняла її від успадкованої з кров'ю необхідності коритися примусу, вона пасувала до благородної служби мечем. Форма допомоги, яку вона передбачала, була за своєю суттю допомогою воїна¹².

Провідне місце в цьому, звичайно, мало лицарство. Та тут слід зазначити й те, що вже наприкінці XI ст. єпископ Бонізон де Сутрі в «Книзі християнського життя» розглядав лицаря передусім як васала, наділеного феодалом. А ще пізніше Реймон Луль заявить, славлячи досконалий тогочасний суспільний порядок, що лицар «забезпечує свій

добробут» завдяки тому, що має зиск з «тяжкої праці» своїх підданих. Якраз з другої половини XI ст. в багатьох західноєвропейських текстах з'являються відомості про те, що в різних місцях відбувалися церемонії, метою яких було «прийняття когось у лицарі». Цей ритуал складався з кількох актів (зокрема, оперізування мечем). Людину називали лицарем (французькою «chevalier» – «вершник»), коли вона воювала верхи на коні і в повному озброєнні¹³.

В книзі «Витоки середньовічного лицарства» Франко Кардіні зазначав, що, поруч з інстинктивною, але відполірованою потім до блиску й утихомиреною жорстокістю, у середньовічного лицаря помітний комплекс характерних рис – його відчуття корпоративної спільності, розуміння дружби, поваги до спільного володіння загальним надбанням, бажання розділити долю своєї групи. В якийсь момент дружба переростає навіть у невіддільність один від одного, в духовне братство. Висока оцінка дружніх стосунків є характерною рисою лицарської етики й лицарської емоційності, а також спільної психології цієї соціальної групи, всупереч поширеному прочитанню текстів, у яких мовиться про лицарів-мандрівників в індивідуалістичному ключі. Лицарство в кінці X – на початку XI ст. – це свого роду певна спільність образу життя. І цей його образ життя характеризувався насамперед правилами поведінки в групі озброєних чоловіків, використанням зброї і, перед усе, наявністю у колектива як правових, так і фактичних привілеїв і, нарешті, особливим менталітетом.

Лицарський стан, який опосередковує жорстку вертикаль, виходить на площину і набуває можливості руху не лише вгору (за готичною вертикаллю), а й навіть не лише вгору та вниз; він здатний, за своїм місцем, до горизонтального руху – реального та уявного. Окрім того, лицарство співвідноситься, за місцем у тріаді, з душею, що дає можливість йому розробляти особливу культуру душевного життя, витонченості (бо душа є форма тіла), гнучкості («куртуазності») сублімацій тощо¹⁴.

Але, переходячи від високих духовних матерій до реального життя, слід відзначити, що воїн, котрий мав меч, коня, лати й сідло, навіть середньої якості, «тягав» на собі, тримаючи в руці щит й одягнувши на голову шолом, близько 250 солідів грошима. Іншими словами, це був еквівалент більше 4-х маєтків, або 25-ти волів, або 250-ти овець, або 250-ти чвертей пшениці. Розрив між вартістю засобів ведення війни і засобів виробничої праці в ті часи також зберігався. А тому, як відзначає той же Франко Кардіні, основоположну роль в період становлення лицарства відіграє економічний фактор. Він приходить до дії вже в епоху Карла Великого. В цей час від майнового цензу залежить те, який тип зброї личить тому чи іншому воїну. Таким чином, бідняки стають «неозброєними» за своїм становищем. На протязі всього середньовіччя термін «рауер» («бідняк», «жебрак») має не лише економічний відтінок. Багаті у майновому відношенні

прошарки населення накопичують таку кількість зброї, що за тих часів по праву вважаються непереможними. Розрив між соціально-економічними стратами поглибився, зачепивши також політичну, військову, юридичну й духовну сфери.

Для того, щоб озброїтись належним чином, було необхідним багатство. Ті, що його не мали, перетворювались на неозброєних. І основна тенденція залишалась якраз такою. Але в критичних обставинах корона могла створювати «нових заможних», надаючи землі тим, хто зарекомендував себе у якості доброго вояка, не приймаючи при цьому їх юридичний статус. В капітулярії 786 р. (або, можливо, 792 р.) Карл Великий говорить про «недворян», котрі отримали бенефіції для того, щоб мати можливість озброїтись. Низьке соціальне походження, таким чином, не було перепорою для участі у військових операціях за однієї лише умови – воїн повинен був мати кошти для придбання зброї. Король потурбувався про те, щоб створити економічні умови, необхідні для поповнення війська озброєними воїнами, не звертаючи уваги на давній звичай, згідно якого лише вільні люди могли мати право носити зброю. Фізична сила й військовий вишкіл стають важливим фактором просування по службовій драбині та соціальної мобільності¹⁵.

Продовжуючи розглядати процес формування лицарства в Західній Європі, слід вказати й на те, що зміни тактично-стратегічної обстановки у зв'язку з поширенням лобової атаки і необхідністю поєднувати збільшення ваги озброєння з маневруванням кінноти призвели до того, що озброїтись – це, в першу чергу, означало добути собі бойового коня й забезпечити його утримання. Не слід забувати також, що фундаментом багатства залишалось сільське господарство. Добробут, пов'язаний з ним, був досить статичним, хоч і зростав поступово. Феодалізм складався в систему суворо регламентованих духовних та соціальних відносин. А лицарська етика, про яку мова йшла вище, була ідеологічним виправданням цієї системи відносин¹⁶.

Лицарство, після свого виникнення, на протязі значного відрізка часу залишалось справою виключно індивідуального вибору, пов'язаною з військовою службою і не залежною від інших обставин. Загальним для всіх лицарів, про що вже мовилось вище, був «образ життя». Якраз він відрізняв їх від інших, як вільних, так і невільних, але неозброєних громадян. Під час війни лицарі вставали під командування свого сеньйора. Але він не був для них «dominus», тобто «пан і суддя», як для «rustici», сільських жителів; він був «senior» – «старший». В цьому слові поєднувались страх і солдатська довіра до свого командира. Воно свідчило про братні, товариські відносини, які стали можливими внаслідок тієї спільності життєвого досвіду, котра відводить вбік та затушовує всі інші відмінності¹⁷.

На думку вищезгаданого дослідника, в кінці X – на початку XI ст. західноєвропейський лицарський «клас» вже сформувався. Обрис його був різноманітним і таким, що змінювався. Зокрема, це багаті і бідні

лицарі. Були лицарі «благородного» походження, які мали особливий соціальний статус, такі, як, наприклад, іспанські інфансони. Також і зобов'язані служити на державній військовій службі, виконуючи накази начальства з числа феодалів й кастелянів. Існували і просто невольні, котрі були виключенням з давнього германського звичаю, за яким лише вільна людина мала право носити зброю. Одні були «воїнами королівства», інші – товаришами по зброї якого-небудь магната. Можливо, найбільш чітка межа проходила якраз тут: з одного боку, воїни, котрі служили державі, а з іншого – охоронці приватної особи.

Для нас важливим є наступне спостереження з цього приводу: «... походження їх та правила набору залишаються для нас неясними. За якою межею воїн-лицар перетворюється на найманця-розбійника, озброєного селянина, просто слугу? Якщо вірно, що всі воїни озброєні, то ще більш вірно й те, що не всі озброєні мають право носити титул "лицар". Вірним також є і те, що титул цей був настільки бажаним, що багато з тих, хто не мав на нього ніяких прав, присвоювали його собі незаконно. Особливий ритуал посвяти, особливий крій одягу тощо, святковий звичай вручати зброю, в основу якого, можливо, покладені ініціаційні ритуали союзів чоловіків, – все це в комплексі разом з відповідними заклинаннями й жестами, що склали пізніше лицарський декор, християнізований церквою, сприяло тому, що фігура лицаря стала користуватись особливим престижем, який виокремлював його серед інших озброєних людей»¹⁸.

А зараз все ж перейдемо до козацьких часів, коли з'явилась нова еліта в структурі такого специфічного державного організму, як «Український гетьманат» («Військо Запорозьке»), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах «руських» воєводств Речі Посполитої¹⁹. Тут слід звернути увагу на думку Вячеслава Липинського, що: «Військо Запорозьке» – в другій добі повстання – це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з полукошовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорозького козацького життя. Запорозький Січовий Кіш – а «кіш» в татарській мові означає спілку чабанів – хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь яку політичну роль»²⁰. З ним солідаризується Дмитро Дорошенко, який вказує на те, що коли відбувалася присяга московському цареві, то Б. Хмельницький не вважав потрібним привести до неї запорозьців на тій основі, як він пояснював російській стороні, що вони – люди незначні, «маленькі»²¹.

Як відзначав Віталій Щербак, формування станових ознак українського козацтва відбувалося з 70-х рр. XVI ст. до середини XVII ст. Їх правові засади знайшли втілення у «козацьких вольностях», які

надавалися перебуваючим на державній службі. Права і привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках виключно військовий контингент. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Практика надання реєстровим козакам володінь як винагороди за службу утверджувалася лише в роки гетьманування Богдана Хмельницького. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені ще в запорозькій громаді²².

Але на власне запорозьких землях основна частина територій використовувалася лише для занять скотарством, мисливством, рибальством всією громадою. Основні засоби для забезпечення життєдіяльності отримувались за рахунок військової здобичі, обміну та виділених ресурсів (гроші, провізія, військові примаси) з державної казни. По-іншому складалась ситуація для реєстрового козацтва: їм надавалися конкретні земельні наділи, де велося господарство фермерського зразка, що стало економічним підґрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями, за реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв – «вольностей», що відрізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство²³. У соціальному відношенні козацька верства розподілилася на старшинську верхівку та рядових козаків, які й виконували основний військовий обов'язок²⁴.

Можна погодитись з точкою зору В'ячеслава Липинського, що європейська хліборобська культура в середньовічній Україні не могла укріпитись в державних формах «доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька рядова козащина». «Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави», – пише він у своїй праці «Україна на переломі. 1657–1659» (С. 94). Тому, «тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю силу, зможе він визволити “всю Русь з неволі лядської”, повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з-під ніг Річи посполитої той ґрунт, на якому вона “на Русі” держиться – ще непокозачену “руську” шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави»²⁵.

Тож великий політик і дослідник приходять до цілком логічного висновку: «З хвилини заволоніння землею по лицарському праву

меча (“нехай війна буде слава, же през шаблю маєм права”) процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній “дух” Війська Запорозького, його найбільша інтима, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась». А тому б, «якщо ж мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству»²⁶.

Не викликає ніяких сумнівів те, яку роль в українській історії відіграло низове запорозьке козацтво. Якраз пасіонарність (за Л.М. Гумільовим²⁷) її представників дала поштовх для остаточного формування українського народу. Але далі ініціативу в цьому процесі перебирають нові сили, про які мова йшла вище. Важко говорити про стабільне функціонування системи «сюзерен-васал», коли на Січі за 125 років (з 1650 по 1775 рр.) змінилося 108 лідерів. Лише К. Гордієнко та І.Гусак ставали кошовими отаманами по 5 разів, а І.Сірко – 4²⁸.

Близкучу характеристику останньому дав Дмитро Яворницький: «И по характеру, и по всем действиям Сирко представлял собой тип истинного запорожца. Он был храбр, оважен, страстен, не всегда постоянен, не всегда верен своим союзникам; он любил по временам погулять и сильно подвыпить и во хмелю показать свой козацкий задор; он склонен был минутно увлечься новой мыслью, новым предприятием, чтобы потом отказаться от собственной затеи и придти к совершенно противоположному решению. То он был на стороне московского царя, то на стороне польского короля, то он поддерживал Дорошенка, то становился на сторону его врагов, Суховия и Ханенка, то выступал против последних двух и снова защищал Дорошенка, то помогал он русскому царю против турецкого султана и крымского хана, и шел против царя заодно с султаном и крымским ханом. «Нужда законъ зминяе», – часто говорил Сирко и, очевидно, действовал сообразно своей любимой пословице»²⁹.

Із Запорозжя поширилась також назва самої козаччини – «Військо Запорозьке». Вона вживалась як в XVI, так і у XVII та XVIII ст.: «Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким», «Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким», – аж до часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Українське козацьке військо було становою армією (мова тут вже йде не про запорозьців, а про реєстрових). Наділене правами й привілеями, про що вже говорилось вище, козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – на власному утриманні. З війська вилучались збіднілі козаки, що не могли забезпечувати себе необхідним оснащенням. Таких використовували на підсобних роботах. «Підсусідки» уявляли з себе зубожілих козаків та селян (про останніх мова в даній роботі не йде), які не мали землеволодінь, мешкали на

чужих дворах: старшинських, козацьких, поміщицьких, селянських. З часом багаті й заможні козаки почали посилати замість себе чи своїх дітей до війська своїх збіднілих родичів («братів» та «свояків») або наймитів³⁰.

Формально всі вояки були між собою рівними й називались товаришами. Але ця рівність була теоретичною. З'являлись групи, що ставали над «черню», тобто рядовим військом. Вже з кінця XVI ст. фіксуються «старинні козаки» – ті, хто довго служили у війську або походили з козацького роду. В XVII ст. з'являються «знатні» козаки, що мали особливі військові заслуги. «Військовий товариш» – це був титул козака, що мали представники старшини. А пізніше з'явилась окрема категорія «бунчукових товаришів», які служили під гетьманським бунчуком; зазвичай, це були сини старшини. «Значковими товаришами» були ті козаки, що служили під полковою короугою – «значком». В цілому рядових козаків з часом було поділено на дві групи: «виборні козаки» мали бути постійно готовими до війни, а «підпомічники» повинні були у всьому обслуговувати їх боездатність. Військова служба мала різні назви, такі як «осавульці», «стійчики», «курінчики». «Дейнеками» з половини XVII ст. називали народне ополчення. Слід також згадати і про «охотне» військо найманців – «сердюків», «компанійців» та інших³¹. Як бачимо, ієрархія тут прослідковується в повній мірі.

В заключній частині даної праці хотілося б звернути увагу на наступні моменти. Саме поняття «лицар»/«рицар» в Східній Європі фіксується в «руській» мові з кінця XIV – початку XV ст.: в Жалувальній грамоті 1388 р. та Віслицькому Статуті руської редакції³². В багатьох європейських країнах первісне професійно-військове визначення людини лицарської професії з часом перетворилося на почесний титул, свого роду свідчення про благородне походження. Так, наприклад, англійське «зброносець» («esquire», лат. «armiger») стало означати титулованого дворянина – есквайра (сквайра) нарівні з «джентльменом» (англ. «gentlemen» – людина шляхетного походження), а французьке «вершник» («chevalier» від лат. «caballarius») перетворилося на титул для означення нобіля, на один щабель нижчого від барона, в широкому значенні – благороднонародженого (шевальє)³³.

Вище неодноразово підкреслювалось, що для типових представників військового стану в часи середньовіччя була характерною наявність власної матеріальної бази, на основі якої вони і виконували свої васальні зобов'язання перед сюзереном будь-якого рівня. Ще в XIV ст. було проголошено: «Феод – це платня лицаря»³⁴. Тож для козацьких часів аналогом західноєвропейського лицарства було лише реєстрове (городове) козацтво.

¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 146, 148–149; Скальковський А. Історія Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Одесса, 1885. – С. 74.

- ² Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994. – С. 92, 93, 141, 166.
- ³ Там само. – С. 29, 30.
- ⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 478, 513; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 49.
- ⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 234, 235.
- ⁶ Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Частина 2 // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 45, 48, 54.
- ⁷ Там само. – С. 47.
- ⁸ Там само. – С. 46.
- ⁹ Яворницький Д.І. Назв. праця. – С. 145–146.
- ¹⁰ Там само. – С. 148–149, 152.
- ¹¹ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 179.
- ¹² Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2003. – С. 170, 175.
- ¹³ Там само. – С. 322, 324, 327, 329.
- ¹⁴ Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. – К., 1997. – С. 108–109.
- ¹⁵ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987. – С. 302–304.
- ¹⁶ Там же. – С. 306–307.
- ¹⁷ Там же. – С. 340.
- ¹⁸ Там же. – С. 357.
- ¹⁹ Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 153.
- ²⁰ Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). – К., 1997. – С. 89.
- ²¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 54.
- ²² Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI–середина XVII ст. – К., 2000. – С. 112.
- ²³ Скальковский А. Указ. соч. – С. 179–200; Щербак В. Назв. праця. – С. 249–251.
- ²⁴ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 97–103, 105–112.
- ²⁵ Липинський В. Назв. праця. – С. 99.
- ²⁶ Там само. – С. 126, 127.
- ²⁷ Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 33–44.
- ²⁸ Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ–Запоріжжя, 2002. – С. 268–269.
- ²⁹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 231.
- ³⁰ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 14, 21, 29–30.
- ³¹ Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 256.
- ³² Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1903. – Т. III. – Стлб. 212; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 37.
- ³³ Яковенко Н.М. Назв. праця. – С. 37.
- ³⁴ Блок М. Назв. праця. – С. 181.